

Klasik Dönem Osmanlı Devleti'nde Halkın Adalete Ulaşma Aracı Olarak “Arz-ı Hal” Uygulaması

The Procedure of “Arz-ı Hal” as a Means for the Public to Access to Justice in the Classical Era of Ottoman Empire

Aysema Pelin ŞAŞMAZ

Dr. Arş. Gör., Kırıkkale Üniversitesi, İİBF,
Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü,
aysemapelinsasmaz@kku.edu.tr,
<https://orcid.org/0000-0002-2772-5680>

Makale Başvuru Tarihi: 01.11.2023

Makale Kabul Tarihi: 28.12.2023

Makale Türü: Araştırma Makalesi

ÖZET

Osmanlı Devleti'nde halkın, padişaha şikâyetlerini iletebilmesine hizmet eden tüm usul, kurum ve görevliler Osmanlı'nın adalet anlayışının merkezinde yer almaktadır. Çalışmamızda Osmanlı tebaasının şikâyetlerinin dinlenilmesinde önemli bir yöntem olan arz-ı hal uygulaması, arz-ı hallerin iletildiği kurum ve görevliler, şikâyet konuları ve şikâyetlerin iletilme usulleri ortaya konulmuş böylelikle Osmanlı Devleti'nin adalet anlayışına ışık tutulması amaçlanmıştır. Konuya tutarlı ve bütüncül yaklaşılabilme adına, arz-ı hal uygulamasına ilişkin çalışmamızın kapsamı Osmanlı Devleti'nin Klasik Dönem'i ile kısıtlı tutulmuştur. Arz-ı hal uygulaması kapsamında ele alınan kurumlar ve usuller, mühimme defterlerinin incelenmesi ile tespit edilen şikâyet konuları ve padişahların bunlara ilişkin emir, hüküm ve adâletnâmeleri; bahsi geçen dönemin idari yapısını, yönetsel sorunlarını, tebaanın hükümdara ilişkin algısının anlaşılmasına kaynaklık etmektedir. Görülmektedir ki; Osmanlı tebaası arz-ı hallerin iletilmesiyle devletin en üst makamını ve adalet mekanizmasını harekete geçirebilmektedir. Bu mekanizmanın işletilmesi sayesinde, halkın şikâyetlerinin çözümü, ya doğrudan padişahlar tarafından ya da devlet görevlilerine konunun çözüme kavuşturulması için verdiği emirler vasıtasıyla sağlanabilmektedir. Bu uygulama, padişahların adaletli yönetim anlayışını ve halkın yakınma ve taleplerini önemseyişini gözler önüne sermektedir. Öte yandan, incelediğimiz dönem açısından; halkın çekinmeden devlet görevlileri ile ilgili her türlü haksız uygulamayı ya da tebaanın kendi aralarındaki sorunları ve içinde buldukları müşkül durumları dahi doğrudan padişaha iletebilmeleri, hükümdarın adaletine itimat etiklerini de göstermektedir.

ABSTRACT

All mechanisms, institutions, and authorities employed to convey public grievances to the Sultan are pivotal to the prevailing justice concept in the Ottoman Empire. Our study illuminates the Ottoman understanding of justice through an examination of the 'arz-ı hal' (petition) practice—a notable method for receiving complaints from Ottoman subjects. The application of the 'arz-ı hal', which involved the acceptance of complaints, will be explained, including the institutions and officials responsible for accepting petitions, the subjects of these complaints and the procedures for filing them. In order to adopt a coherent and holistic examination of the subject, the scope of our study pertaining to the arz-ı hal practice was limited to the Classical Period of the Ottoman Empire. The official institutions and procedures examined within the framework of the arz-ı hal procedure, in conjunction with the identified subjects of complaints ascertained through the examination of 'mühimme defterleri,' and the orders, ordinances, and decrees of justice issued by the sultans in response to these grievances, serve as a source for comprehending the administrative structure, management challenges, and the populace's perception of the sovereign during the historical period that our study concentrates on. Ottoman subjects, by submitting arz-ı hal (petitions), prompt the highest state authorities to address and resolve issues, activating the justice mechanism. This mechanism, operated by the sultans through direct judgments or directives to state officials, achieves resolutions for public grievances. This practice in the mentioned periods unequivocally demonstrates the sultans' commitment to a philosophy of fair government and their sincere attention to public complaints and demands. Moreover, within this timeframe, the populace's direct communication with the sultan—addressing unjust conduct by state officials, interpersonal conflicts, and seeking assistance for challenging circumstances—underscores their trust in the sultan's dedication to justice.

Keywords:

Arz-ı Hal,
Justice,
Ottoman Empire,
Administration in the
Ottoman Empire,
Legal System,

Önerilen Alıntı (Suggested Citation): ŞAŞMAZ, Aysema Pelin (2023), “Klasik Dönem Osmanlı Devleti'nde Halkın Adalete Ulaşma Aracı Olarak ‘Arz-ı Hal’ Uygulaması”, *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi*, S.6(4), ss.1243-1256, Doi: <https://doi.org/10.33712/mana.1384607>

1. GİRİŞ

Halkın talep ve şikâyetlerinin iletilmesinde Osmanlı Devleti'nin kendine özgü kurumları, usulleri ve işleyişi bulunmaktadır. Padişahlar kendi dönemlerinde zaman zaman farklı uygulamalar benimsemiş şikâyetlerin dinlenilmesi usulleri dönemler arasında farklılık göstermiştir. Ancak gerek konuya ilişkin literatür bilgilerinde gerekse Osmanlı Devleti'nin önemli kayıt sicillerinden olan Mühimme defterlerinde özellikle Klasik Dönem Osmanlısında, halkın talep ve şikâyetlerinin dinlenilmesinin adalet anlayışının temelinde yer aldığı görülmektedir.

Osmanlı Devleti'nde halkın şikâyetlerini iletmesi denildiğinde, "*istidâ*" ve "*arz-ı hal*" gibi kavramlar ile karşılaşılır. "*İstidâ*" kelime anlamı itibariyle "*yetkili makama sunarak bir şey isteme*" anlamında kullanılmaktadır (Özön, 1988:371). İstidâ, genel olarak sözlü ve yazılı olarak devlet makamlarından tevazu ile bir şey talep etme anlamına gelirken, "*istidâname*", bu talebin yazılı olarak yapılmasıdır. Yine arz-ı haller de halkın haksızlık ve zulme uğradığı meseleler ile ilgili yakınmaları içeren dilekçelerdir. Bu dilekçeler ile zarara uğrayan kişiler haklarının iade edilmesini ve zulme son verilmesini devlet yetkililerinden talep etmişlerdir. Osmanlı Devleti'nde arz hakkının tüm tebaaya tanındığı ve Müslüman, gayri-müslim, kadın, erkek ayrımı yapılmadığı görülmektedir.

Osmanlı'dan önceki Türk ve İslam devletleri geleneğinde de görülen, hükümdarın halkın şikâyetlerini dinlemesi, Osmanlı Devleti'nde de sürdürülmüştür. Osmanlı Devleti'nde adalet ile yönetme anlayışı, padişahın tüm tebaanın can ve mal güvenliğinden sorumlu olması üzerine kuruludur. Bu sebeple bir padişahın adil olduğunun en önemli göstergesi, halkın talep ve şikâyetlerini mümkün olduğunca çok dinlemesidir (İnalçık, 2012b:145). Öyle ki, Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerine baktığımızda, padişahlar saray kapısının önünde halkı doğrudan dinleyip hükümler vermişlerdir (İnalçık, 2012b:146).

Osmanlı'da halk, talep ve şikâyetlerini arz-ı haller ve arz-ı mahzarlar vasıtası ile hükümdara ileterek devletin tüm fonksiyonları ile duruma müdahale etmesini sağlamıştır. Zira yasama, yürütme ve yargılama diye adlandırdığımız tüm erkler padişah bünyesinde toplanır ve arz-ı hallerin de devletin en yüksek makamına iletebilmesi imkânı olan halk, tüm bu mekanizmaları harekete geçirebilirdi. Öyle ki, padişahın divanında görüşülen halkın talep ve şikâyetleri neticesinde, kimi dönemlerde doğrudan padişah tarafından yargılamalar yapılmış, cezalara hükmedilmiş, yerel yöneticiler denetlenmiş ve aynı zamanda adâletnameler ve fermanlar yürürlüğe konulmuştur.

Özellikle Klasik dönemde Osmanlı tebaası, padişaha arz-ı hal sunmayı, uğradıkları haksızlıkların çözüme kavuşturulmasında en etkili yol olarak görmüştür (İnalçık, 1988:33). Bu amaçla genellikle padişahın cuma selamlığı, bayram namazı, türbe ziyareti gibi halkın arasında bulunacağı durumlar kollanarak; her fırsatta şikâyet ve dilekler arz-ı haller vasıtasıyla sunulmuştur (Batislam, 2008:210; İnalçık, 2003:96). Bu dönemlerde bir hükümdar halkın şikâyetlerini dinlemek için ne kadar fırsat yaratır bir diğer ifadeyle ne kadar görünür olursa o derece adil görülmüştür (İnalçık, 2012b:146).

Şikâyetlerin kabul edildiği, bir dönem şikâyet sahiplerinin de doğrudan padişah tarafından dinlendiği yer olarak Divan-ı Hümayun, özellikle Osmanlı'nın Klasik döneminde idari ve yargısal açıdan en üst yetkili makam olarak görev yapmıştır (Emecen, 2005:110). Padişahın divanı olan Divan-ı Hümayun halkın şikâyetlerinin dinlenilmesinde en üst mercidir ve bu dönemde Divan'ın en önemli görevi halkın şikâyetlerini dinlemektir (İnalçık, 2012b:145). Özellikle XVII. yüzyıldan sonra giderek etkisi azalan Divan-ı Hümayun vezir-i âzâmin yönettiği, padişahların başkanlık etmediği temsili bir makam halini almasıyla halkın adalet arayışındaki işlevini de yitirmiştir.

Bu çalışma kapsamında Osmanlı Devleti'nde halkın şikâyetlerinin iletilmesinin Osmanlı'nın adalet anlayışındaki yerini açıklayabilmek adına öncelikle; Divan-ı Hümayun'un yapısı ve işleyişini, Klasik dönem Osmanlı Devleti'nde arz-ı hallerin sunulduğu en önemli makam olması sebebiyle ele alacağız. Daha sonra şikâyetlerin iletilmesinde usullere yer vererek arz-ı hal ve arz-ı mahzarlara ilişkin açıklamalarda bulunarak, şikâyetlerin genel olarak konularına ve şikâyetler üzerine alınan kararlara yer vereceğiz.

2. OSMANLI DEVLETİ'NDE TALEP VE ŞİKÂyetLERİN İLETİLDİĞİ MAKAMLAR

Osmanlı Devleti'nde adalet ve hukuk anlayışı ve bu kapsamda teşekkül ettirilen kurumlar ve benimsenen uygulamalar, önceki devirlerde hüküm süren Türk ve İslam devletleri geleneğinden gelmektedir (Akgündüz, 1986:85,144; El-Gazzali, 2016:32-38). İslam devletlerinde hükümdarlar, yönettikleri düzenin hukuka ve

hakkaniyete uygun işlediğinin teyidi ve devletin önemli kararlarının alınmasında şûra uygulamasını kullanır, divan toplarlardı (Demir, 2011:56). Halkın doğrudan hükümdara, devlet yöneticilerinin hukuk dışı uygulamalarını, haksızlıklarını ve eziyetlerini iletebilmesi ve bunu her kesiminin ayırım gözetilmeksizin eşit olarak yapabilmesi eski Türk devletlerinde de önemsenen bir uygulamadır. İslam devletlerinde de yaygın olarak kullanılan bu gelenek Osmanlı Devleti'nde de devam ettirilmiştir ve padişahın divan toplayarak halkın şikâyetlerini dinlemesi oldukça önemlidir. Osmanlı'nın kuruluş ve yükseliş dönemlerinde aktif olarak çalışan Divan-ı Hümayun'da halkın şikâyetlerinin dinlenmesi, İslam devletlerindeki “*Dârü'l-adl, Divân-i a'lâ, Divân-i Mezâlim*” gibi uygulamaların benzeridir (Akgündüz, 1991:209; Demir, 2011:64; İnalçık, 2012b:145).

2.1. Divan-ı Hümayun

Padişahın kurduğu divan ile şikâyetlerin dinlenmesi, yargılamaların yapılması, devlet görevlilerinin denetlenmesi, Osmanlı'ya İslam devletlerinden geçmiş bir uygulamadır ve İslam devletlerinde de çok önemsenmektedir (Cin ve Akyılmaz, 2014:107-109; İnalçık, 2012b:145). Adalet anlayışının felsefi temelleri, dönemin düşünürlerince tanımlanırken, padişahın adaletli bir yönetime sahip olup olmadığını teyit etmesinin önemi vurgulanmıştır; hükümdar reayanın durumunu bizzat ve sürekli kontrol etmeli ve bu şekilde zulüm ve haksızlığa engel olmalıdır (Unan, 2012:118). İslam hukukunun da öngördüğü üzere devlet meselelerinin şûra toplanmak suretiyle görüşülmesi uygulaması Osmanlı Devleti'nde divan geleneği olarak karşımıza çıkar (Akgündüz, 1991:208). Padişahın divanı olan Divan-ı Hümayun, devletin tüm işlerinin görüşüldüğü, halkın şikâyetlerinin dinlenerek yargılamaların yapıldığı (Akgündüz, 1991:208), çok fonksiyonlu bir yapıya sahiptir. Osmanlı Devleti kendisinden önce kurulmuş Türk-İslam devletlerinin de yönetim yapısı içerisinde yer alan divan geleneğini ilk kurulduğu yıllardan itibaren devam ettirmiştir (Ahışhalı, 2000:383; Dinler, 2022:24; Durhan, 2000:59).

I. Bayezid dönemine kadar padişahların halkın şikâyetlerini bizzat dinledikleri görülmektedir (Mumcu, 2007:3). I. Bayezid bizzat divanın başında bulunmuş, halkın şikâyetlerinin dinlenmesi ve davaların takibinin sağlanması amacıyla her gün divanı toplamıştır (Ahışhalı, 2000:383). Bu dönem sonrasında Divan-ı Hümayun uygulamasına ilişkin, her padişah döneminde farklı uygulamalar getirilmiştir; padişahların yine hüküm sürdükleri dönemlerde kendi uygulamalarını değiştirdikleri de gözlemlenmektedir. II. Murad'ın da bizzat halkın şikâyetlerini dinlediği (İnalçık, 2012b:146) bilgisinin yanı sıra II. Murad döneminde huzura çıkmanın zorlaştırıldığı ve böylelikle padişahın divandan uzaklaşmaya başladığı tespitleri (Mumcu, 2007:5) bize bahsi geçen hükümdar döneminde farklı uygulamaların benimsenmiş olabileceğine işaret etmektedir.

Genel olarak kabul gören görüşe göre Divan-ı Hümayun Fatih Sultan Mehmet (II. Mehmet) döneminde klasik ve yerleşik yapısına kavuşmuştur (Akgündüz, 1991:208). Kanuni döneminde bu gelişim devam etmiş ve XVII. yüzyıl ortalarına değin de etkili biçimde çalışmıştır (Mumcu, 2007:9). Ancak sonraki dönemlerde vezir-i âzamların kendi konaklarında tertip ettikleri divan toplantılarının önem kazanması (Ahışhalı, 2000:384), II. Mehmet'ten sonra padişahların görünür olmayı ve başkanlık etmeyi yavaş yavaş bırakmaları ve XVI. yüzyıl itibarıyla tamamen çekilmeleri, toplanma gün sayısının da seyrekleşmesi ile Divan-ı Hümayun XVII. yüzyıl sonu itibarıyla önemini yitirmeye başlamıştır (Cin ve Akgündüz, 2017:238; Demir, 2011:68-69; Mumcu, 2007:20). Öte yandan, divana vezir-i âzaman başkanlık etmeye başlamasından sonra da padişahın divandaki etkinliğinin tamamen sona erdiğini kabul etmek mümkün değildir (Mumcu, 2007:21); “*Kasr-ı Adl*” adı verilen kafesli bölmeden divan toplantıları padişah tarafından izlenmiş (Ahışhalı, 2000:383; İnalçık, 2012b:146); alınan kararların padişah ile görüşülmesi ve onayının alınması zorunluluğu nedeniyle “*arz günleri*” tertip edilmiş ve kararlar padişahın görüşü ve onayına sunulmuştur (Ahışhalı, 2000:384; Ortaylı, 2012:210).

XVII. yüzyılın sonlarına gelindiğinde; sadrazamın başkanlığında toplanan, ikinci derece dava ve olayların görüşüldüğü ve alınan kararların padişaha arzına lüzumlu olmayan “*İkinci Divanı*”, Divan-ı Hümayun'un yerini almıştır (Mumcu, 2007:142) bu dönemde artık hükümet işleri vezir-i âzaman konutundaki divanda görüşülmektedir (İnalçık, 2003:96). XVIII. yüzyılın başlarında İkinci Divanların'nın, “*Paşakapısı*” daha sonra “*Bab-ı Âli*” adıyla anılan yerde gerçekleştirildiğini ve önemli devlet meselelerinin burada görüşüldüğü görülmektedir (Cin ve Akyılmaz, 2014:134; Göde, 1988:59-60), bu dönemde Divan-ı Hümayun toplantıları da giderek seyrekleşmiş üç ayda bir düşürülmüştür (Demir, 2011:68-69). XIX. yüzyılda Bâb-ı Âli artık vezir-i âzaman konutu olarak anılmaktan tamamen çıkmış, resmi devlet işlerinin görüldüğü makam olarak faaliyet göstermiştir (Balta, 1970:35; Göde, 1988:58-59). Esasen bu yüzyıllarda Bâb-ı Âli bugünkü manada bakanlar kurulu gibi faaliyet göstermeye başlamıştır (Göde, 1988:59-60).

Bununla birlikte XVIII. yüzyılda Bab-ı Âli'nin bazı görevleri ayrıştırılarak halkın ve devletin önemli meseleleri Meşveret Meclisi'nde görüşülmüştür (Onar, 1966:685). Divan-ı Hümayun'da gerçekleştirilen “*şûra*”

toplantıları, XVIII. yüzyılda artık I.Abdülhamid ve III. Selim dönemlerinde önem verilen "*Meşveret Meclisi*" oluşumuna dönüşmüştür ve tüm önemli meseleleri bu mecliste görüşülmüştür (Ahışhalı, 2000:384). Devletin idari yapısındaki bozulmaları düzeltmek, siyasi kargaşalara çözüm bulmak için çaba sarf eden I. Abdülhamid ve III. Selim dönemlerinde diğer dönemlere nazaran meşveret meclisi toplanmaları daha sık gerçekleştirilmiştir (Akyıldız, 2012:31-32; İzci ve Karhan, 2022:151). Osmanlı Devleti'nde batılılaşma çabasının yaygınlaşması ile Tanzimat Dönemi boyunca bu şekilde meclis ve danışma kurullarına önem verilmiştir (İzci ve Karhan, 2022:151).

Ortaylı'ya göre de XVIII. yüzyıl itibarıyla Divan-ı Hümayun'un sadece "*geleneksel bir töreni sürdürme*" amacıyla toplanır hale gelmesi, devletin merkezinde yer alan bir kurum olmasına rağmen tarihsel süreçte devamlılık sağlayamadığının ve kurumsallaşmadığının bir göstergesidir (Ortaylı, 2012:209-210). Osmanlı'da Divan-ı Hümayun devlet işlerinden birinci derece sorumlu organdı (Ortaylı, 2012:209). Divan mülki, askeri, şer'i konularda toplanıp karar almakla birlikte en üst temyiz mercii ve tayin, terfi ve denetleme konularında da en yüksek karar organıydı. Toplantıları Ayasofya Camii'nde sabah namazının kılınmasından sonra caminin Bab'ı Hümayun tarafına bakan alanda önceden belirlenen yerlerini almaları ile başlamakta (Ahışhalı, 2000:386) ve ilk kurulduğu dönemlerde cuma günü hariç her gün toplanmaktaydı (Ortaylı, 2012:212).

Divan-ı Hümayun'un asli üyelerinden "*vezir-i âzam*" yahut "*sadr-ı âzam*" kendisine tanınan geniş yetkilerinin yanı sıra her türlü devlet işlerinde padişahın mutlak vekili, "*vekil-i mutlak*" kabul edilmektedir (Akgündüz, 1991:318; Satış, 2011:1717). Padişahın mutlak vekili olduğunun en önemli göstergesi de padişahın mührünü (Mühr-i Hümayun) taşımasıydı (Uzunçarşılı, 1988:113). Fatih Sultan Mehmet dönemi itibarıyla vezir-i âzamlar, Divan-ı Hümayun'un başkanlığını ve yürütücülüğünü üstlenmiştir. Vezir-i âzam; yasama, yürütme ve yargı alanlarında kullandığı yetkilerinin tümünü padişahattan almaktadır ve yetki alanı içerisinde almış olduğu kararları padişah kararı olarak kabul edilmektedir (Ahışhalı, 2000:388-389).

Divan toplantıları, Kanuni döneminde inşa edilen, üç kubbeden oluşturulmuş "*Kubbealtı*" adı verilen yapının "*Divanhane*" kısmında gerçekleştirilmiştir (Dinler, 2022:25; Özkan, 2009:15). Divanhane'de divan üyelerinin kendilerine mahsus olarak belirlenmiş oturma alanları ve padişahın istediği zamanlarda toplantıları takip edeceği "*Kasr-ı Adl*" (Adalet Kasrı) adı verilen kafesli penceresi bulunmaktadır (Ahışhalı, 2000:385; Özkan, 2009:15).

Divan-ı Hümayun görevlileri; asil üyeler, muamelat hizmetlileri ve divan düzenini sağlayan memurlar olarak üç grupta toplanırlar (Ortaylı, 2012:213). Fatih Sultan Mehmet dönemi itibarıyla vezir-i âzaman başkanlık ettiği Divanın asil üyeleri; Kubbealtı vezirleri, Nişancı, Rumeli ve Anadolu kazaskerleri, defterdarlar ve Rumeli beylerbeyidir (Cin ve Akyılmaz, 2014:136; Demir, 2011:69-74; Ortaylı, 2012:213; Uzunçarşılı, 1988:14; Üçok vd., 2014:255). Ayrıca vezir rütbesine sahip olmaları şartıyla merkezde buldukları sürece kaptan-ı derya, yeniçeri ağası da Divan'a katılırlardı (Cin ve Akyılmaz, 2014:136). Divan-ı Hümayun üyesi sayılmamakla beraber reisülküttab, çavuşbaşı, büyük ve küçük tezkireciler, kapucular kethudası ve hizmete yardımcı diğer görevliler de toplantılarda bulunmaktadırlar (Cin ve Akyılmaz, 2014:137; Üçok vd., 2014:257). Divan-ı Hümayun'da yer alan belli başlı devlet yetkililerine bakılacak olursa:

- **Vezir-i Âzam:** II. Mehmet'in çıkardığı, merkez ve taşrada devlet yapılanması ile devlet görevlilerine ilişkin düzenlemeler içeren Kanunnâme'de (Umumi Kanunnâme) vezir-i âzaman devlet yönetimindeki yeri tam olarak belirlenmiş (Akgündüz, 1991:318-332), klasik Osmanlı vezir-i âzamlık kurumu yaratılmıştır (İnalçık, 2003:101). Osmanlı Devleti'nin kuruluş dönemlerinde vezir sayısı bir iken devlet işlerinin yoğunlaşması ile vezir sayısı arttırılmış ve hiyerarşik olarak üstün olan vezire vezir-i âzam denilmiştir (Dinler, 2022:28). Vezir-i âzam; din ve devlete ait tüm işlerin görülmesi, cezaların infazı, halkın dirlik içinde yaşamasını sağlamak, devlet hizmetlilerin atanması, adaletin yerine getirilmesi gibi yetki ve görevlere sahiptir (Akgündüz, 1991:211). Vezir-i âzamlar, Devlet işlerinin haricinde ikincil dereceli devlet sorunlarını (Mumcu, 2007:16) ve Divan-ı Hümayun'da sonuçlandırılmayan davaları kendi konaklarında gerçekleştirdikleri "*ikinci divanı*" adı verilen divanda görmüşlerdir (Ahışhalı, 2000:389).
- **Kubbealtı Vezirleri:** Genellikle ilmiye sınıfından seçilmekte olan vezirler Divan-ı Hümayun'un asli üyelerinden birini teşkil etmektedir (Ahışhalı, 2000:389). Vezirlerin taşraya gönderilmesinin başlamasıyla birlikte Kubbealtı'nda toplanan vezirler "*Kubbealtı Vezirleri*" adını almıştır (Ahışhalı, 2000:389; Cin ve Akgündüz, 2017:243). Divan-ı Hümayun toplantılarında davaların yürütülmesine müdahale etmezler gözlemlerini bildirerek vezir-i âzama yardım ederlerdi (Üçok vd., 2014:256).
- **Başdefterdar:** Divanın doğal üyesiydi ve diğer iki defterdar da onunla birlikte toplantılara katılırdı. Ancak başdefterdar kendisi ile alakalı bir konu olup fikri sorulmadıkça Divanın işleyişine karışmazdı (Mumcu, 2007:31).

- **Kazaskerler:** Osmanlı'da yargı teşkilatının başı kazaskerler, askeri sınıfın şer'i ve hukuki işlerine bakardı (Cin ve Akgündüz, 2017:265) ve Osmanlı'nın son dönemlerinde bu yetki şeyhülislama verilene kadar kadıların tayin edilmesinden sorumluydu (Akgündüz, 1991:225). Kazaskerin gördüğü davalara itiraz veya tarafsız olamayacağı düşünülmesi durumunda sadrazam davayı kazaskerlikten mazul veya emekli birine havale edebilirdi (Ahışhalı, 2000:389-390).
- **Reisülküttab:** Divan-ı Hümayuna bağlı ofislerin yazışma işlerinin ve kâtiplerin başıdır (Cin ve Akgündüz, 2017:243; Ortaylı, 2012:215). Toplantı esnasında divana sunulan arz-ı halleri gündem dâhilinde sıralı bir biçimde sadrazam huzurunda okumakla görevlidir; XVII. yüzyıl itibarıyla bürokratik işlerin artması sonucunda söz konusu görev tezkireciler tarafından yapılmaya başlanmıştır (Ahışhalı, 2000:391). Çavuşbaşı, divan toplantılarının düzen ve tertibinden sorumludurlar (Cin ve Akgündüz, 2017:272). Ayrıca yabancı devlet elçilerinin karşılanarak divana getirilmesi hususunda görevli olmalarının yanı sıra yüksek rütbeli devlet adamlarının tutuklanma, hapsedilme veya sürgün edilmeleri emirlerinin yerine getirilmesi, bazı adli meselelerde alınan kararların uygulanmasında görevleri bulunmaktadır (Ahışhalı, 2000:391).
- **Büyük ve Küçük Tezkireciler:** Halkın sunduğu arz-ı halleri tasnif etmek ve sahiplerini Divan'a getirmek ayrıca Divan-ı Hümayun toplantılarında vezir-i âzam huzurunda arz-ı halleri sırasıyla okumakla görevlidirler (Ahışhalı, 2000:391; Kantemir, 1979:267-268). Büyük ve küçük tezkireciler, görevlerini, vezir-i âzamin divanında da yerine getirmekteydiler (Mumcu, 2007:43).

2.2. Talep ve Şikâyetlerin İletildiği Diğer Divanlar

Divan-ı Hümayun dışında da vezir-i âzam ve diğer üst derece devlet görevlilerinin kendi görev alanına giren hususları ve davaları görüştüğü divanlar bulunmaktadır.

2.2.1. İkinci Divanları

Vezir-i âzamin bizzat ve kendi konağında topladığı (Uzunçarşılı, 1988:136-138) İkinci Divanında, Divan-ı Hümayunda görüşülmesine gerek olmayan ya da tamamlanamayan işler görüşülürdü (Üçok vd., 2014:261). İkinci Divanlarını vezir-i âzamdaki başkası toplayamazdı (Uzunçarşılı, 1988:137). Bu Divanda, Divan-ı Hümayunda sonuçlandırılmayan işler veya burada bakılmasına gerek olmayan ikinci derecede önemli işler istişare edilir, davalar görülürdü (Ekinci, 2001:121; Mumcu, 2007:127). İkinci divanlarında hangi işlerin görüşüleceğinin sınırı kesin değildir ve işlerin önem derecesinin dönemin padişahına ve vezir-i âzamına göre değişmiştir (Mumcu, 2007:127). İkinci Divanı'nda vezir-i âzamin sonuçlandığı davalar dışında padişaha arzı gerekenler Divan-ı Hümayuna havale edilir, bunun dışında kalan şer'i ve hukuki konular kazaskerlere ile İstanbul kadısına bırakılırdı (Uzunçarşılı, 1988:138).

2.2.2. Huzur Mürafaaları

Divan-ı Hümayun dışında diğer devlet görevlilerinin kendi görev alanlarına giren konuları görüştüğü divanların bir diğer önemli örneklerini de vezir-i âzamin topladığı "*Cuma Divanı*" ve "*Çarşamba Divanı*" olarak adlandırılan huzur mürafaaları oluşturmaktadır.

- **Cuma Divanı:** Cuma günleri sabah namazından sonra vezir-i âzam başkanlığında toplanan; kazaskerler, büyük tezkereci, çavuşbaşı, divan çavuşları gibi görevlilerin katıldığı divan, Cuma Divanı olarak adlandırılırdı (Ortaylı, 2012:210). Burada sadece vezir-i âzam huzurunda davalara bakıldığı için bu Divana "*Huzur Mürafaası*" denirdi (Uzunçarşılı, 1988:138-139). Cuma divanlarında her türlü örf'i ve şer'i davalara bakılırdı (Mumcu, 2007:132). Dava dilekçesinin incelenmesi neticesinde vezir-i âzam bizzat hüküm verebilmekte ya da davayı Rumeli kazaskerine de havale edebilmekteydi. Davaların çok olması halindeyse Anadolu kazaskeri de görevlendirilebilirdi (Mumcu, 2007:132; Uzunçarşılı, 1988:139). Bazı hallerde Cuma divanlarının kadıların hükümlerine karşı itirazları da incelediği, bu sebeple temyiz ya da istinaf makamı olarak nitelendirildiği görülmektedir (Ekinci, 2001:122-123). Cuma Divanları bazı görüşlere göre doğrudan kanun yolu mercii olarak adlandırılmaktadır. 1862 yılında da Meclis-i Tedkikat-ı Şer'iyye'ye dönüştürülen Cuma Divanı'nın bu süreçte şer'î mahkeme kararlarına karşı gidilen bir kanun yolu mercii fonksiyonu gördüğü kabul edilmektedir (Ekinci, 2001:123).

- **Çarşamba Divanı:** Çarşamba günleri, vezir-i âzâmın konağında hazır bulunan İstanbul, Eyüb, Galata ve Üsküdar kadılarının vezir-i âzam başkanlığında oluşturdukları divana Çarşamba Divanı denirdi ve bu divanda Divan-ı Hümayun üyeleri bulunmamaktaydı. Bu divanlarda hem davalar dinlenir hem de çeşitli sorunlar görüşülürdü (Ortaylı, 2012:222). Bu divanların da bir çeşit istinaf mahkemesi gibi hareket ettiği görüşleri mevcuttur (Üçok vd., 2014:262).

2.2.3. Kazasker Divanı

Osmanlı'da üst düzey devlet görevlilerinin kendi görev alanına giren işleri divan kurarak halletmesi yaygın bir uygulamaydı. Kazaskerler de kendi konaklarında haftanın belli günlerinde divan kurarak kendi görev alanlarına giren, kendilerine havale edilen davaları incelerdi, ikinci derecede önemli olanları ise "şer'iyyatçı" denilen naiblerine incelettirirdi (Ekinci, 2001:124).

2.2.4. Eyaletlerdeki Diğer Divanlar

Osmanlı'da her eyalet merkezinde eyalet divanı bulunmaktaydı ve bu divanlarda eyaletlerin belli başlı işleri görüşülürdü (Mumcu, 2007:137). Bununla birlikte eyalet divanlarında yargılama da yapılmaktaydı ve örfî davalar konusunda yetkili olan bu makamların bazı durumlarda şer'î davaları da ele alındığı görülmekteydi (Mumcu, 2007:137-138). Bazı yazarlar bu divanları Divan-ı Hümayunun eyaletlerde bulunan küçük örnekleri olarak nitelendirmektedir (Ekinci, 2001:125). Bu divanlarda halkın itiraz ve şikâyetleri dinlenir ve yargılama yapılırdı. Bu divanın verdiği kararlar tekrar görüşülmek üzere Divan-ı Hümayuna götürülebilirdi (Mumcu, 2007:138-139).

Beylerbeyi tarafların şikâyet ve itirazları üzerine kadıyı eyalet divanına getirterek dinleyebilir, gerekli görülürse adı geçen mahkemelere durumu yerinde incelemek üzere mübaşirler gönderebilirlerdi (Ekinci, 2001:125-126). Beylerbeyi divanı merkeze bağlı olarak çalışırdı ve birçok konuda alınan kararlarda Divan-ı Hümayuna danışılması gerekirdi (Nagy, 1969:54).

Sancaklarda, yine aynı şekilde sancağın sorunlarının görüşülmesi ve halkın şikâyetlerinin dinlenilmesi için "Sancakbeyi Divanları" bulunmaktaydı. Bu divanlarda hem kadıların hükümlerinden şikâyete konu olanlar incelenir hem de haksızlıklar giderilirdi (Cin ve Akgündüz, 2017:372; Ekinci, 2001:125). Ayrıca sancakbeylerinin bir idari yargı organı olarak görev yaptıkları da tespit edilmektedir (Akgündüz, 1991:234). Osmanlı'da şer'î hukuk gereğince kadılar yargılamanın tek sahibiydi ve idari görevlilerin kadıların üzerinde hiyerarşik bir konumu bulunmamaktaydı ancak halkın kadının kararını hukuka aykırı verdiği iddiası yani devlet görevlisinin görevini suistimal ettiği iddiaları bu divanlarda incelenirdi (Ekinci, 2001:127).

3. OSMANLI DEVLETİ'NDE ŞİKÂyetLERİN İLETİLMESİNDE USULLER VE ŞİKÂyet KONULARI

Padişah devlet yönetiminde yer alan herkesten üstündür ve yapılan tüm haksızların giderilmesinde tanrıdan başka kimseye sorumlu olmayan, adaletin tecellisi için başvurulacak en üst ve son makamdır (İnalçık, 1988:33). Osmanlı'da adaleti sağlamada padişah yegâne güç olarak ve "Adaletin Ajanı" olarak görülürdü (Gencer, 2012:251). Bu sebeple halkın adalet arayışında konunun padişaha iletilebilmesi hem çok önemlidir hem de hakkın alınmasında en etkili yoldur.

Özellikle Osmanlı'nın ilk dönemlerinde tebaanın daha küçük olması, halkın padişahlarca doğrudan dinlenilebilmesine ve bu dinlemelerin sık sık yapılmasına imkân vermektedir. Ancak topraklardaki büyüme ve genişleme ile birlikte bu uygulamaya imkân bulmak doğal olarak azalmış ve zamanla da ortadan kalkmıştır.

Halk her fırsatta hükümdara talep ve şikâyetlerini iletmeye çalışmıştır. Bu amaçla padişaha arz-ı hal sunmak için genellikle padişahın cuma selamlığı, bayram namazı, türbe ziyareti gibi halkın arasında bulunacağı durumlar kollanmış, halk her fırsatta şikâyet ve dileklerini arz-ı haller vasıtasıyla halka sunmaya çalışmıştır (Batislam, 2008:210; İnalçık, 2003:96). Ayrıca padişah halkın şikâyetlerini almak üzere bu gibi fırsatları ne kadar çok yaratırsa o kadar adil sayılmıştır (İnalçık, 1988:33; Unan, 2012:117). Kimi zaman padişahın dikkatini çekmek amacıyla şikâyeti olanların özellikle padişahın da bulunduğu kalabalık yerlerde, ateş yaktıkları da görülmüştür. Bu şekilde, kalabalık içerisinde ateş yakılarak dumanı tüttüğünde, orada birinin şikâyeti ya da ricası olduğu anlaşılmış, padişahın görevlendirdiği kimseler halktan bu talep ve şikâyetleri içeren arz-ı halleri incelenmek

üzere toplamışlardır; bu uygulama “ateş istidası” ya da “hasır yakmak” olarak adlandırılmaktadır (Ekinci, 2001:14,116; İnalçık, 1988:34).

3.1. Arz-ı Haller ve Arz-ı Mahzarlar

Halkın bireysel olarak talep ve şikâyetlerini içeren dilekçeler “arz-ı hal” olarak adlandırılırken, tüm bir kazayı temsilen verilen dilekçelere “arz-ı mahzar” denilirdi (İnalçık, 1988:35). Mahzarlarda, halkın şikâyetleri, talep ve teşekkürleri bulunur ve gerekli görüldüğünde şikâyetlerin giderilmesi için padişahlar fermanlar çıkararak haksızlığın sonlandırılmasını emrederlerdi (Batislam, 2008:209). Mahzarlarda yer alan şikâyetler sebebiyle gerektiğinde sadrazam, beylerbeyi, kadı ve benzeri yöneticilerin idam da dâhil olmak üzere ağır şekilde cezalandırıldıkları görülmektedir (Batislam, 2008:211). Ayrıca birden fazla kişi tarafından yapılan şikâyetler ve belirli bir yerdeki halkın tamamını etkileyen haksızlıkların giderilmesi için çıkarılan adâletnamelerde, mahzarlar vasıtasıyla gelen şikâyetler etkili olmuştur.

Halkın sunduğu şikâyetlerin içeriğine, bu şikâyetlere ilişkin padişahın verdiği hükümleri içeren defterlerden ulaşılmaktadır. 1649 yılına kadar tüm fermanlar, Divan-ı Hümayunda alınan tüm kararlar mühimme defterine kaydedilirken, bu tarihten sonra halkın şikâyetleri için ayrı defterler tutulmaya başlanmış böylelikle halkın şikâyet ve taleplerinin olduğu konular “şikâyet defterleri”ne kaydedilmiştir (Temelkuran, 1975:156). 17. yüzyıla gelindiğinde mühimme defterlerine kaydedilen hususların artık konularına göre ayrılarak farklı defterlerde tutulduğu görülmektedir; bunlar şikâyet defterleri, ecnebi defterleri, name defterleri, ahkâm defterleri ve nişan defterleri adında ayrı ayrı kaleme alınmıştır (Gümrükçüoğlu, 2012:177). Mühimme defterleri çok çeşitli konuları içermekle birlikte şikâyet defterleri daha dar kapsamlı özel birtakım kayıtları içermektedir (İnalçık, 1988:34). Şikâyet defterleri, çoğunlukla reaya arasındaki ihtilafların, ehl-i örf ve halk arasındaki uyuşmazlıkların kaleme alındığı (Gümrükçüoğlu, 2012:179) ve şikâyetler üzerine padişahın verdiği hükümleri içeren defterlerdir (İnalçık, 1988:34). Şikâyet defterleri yerini, 1742 senesi itibariyle eyaletlere ayrılarak tutulan “ahkam defterleri”ne bırakmıştır ve halkın şikâyetlerine dair meselelerin çözümleri ahkam defterlerinde yer almıştır (Günay, 2013:13); şikâyet defterlerinin devamı olarak tutulmalarına rağmen bu defterler şekli açıdan bazı farklılıklar içermektedirler (Günay, 2013:18).

Gerek toplu şikâyetler, gerekse bireysel olanlar buldukları mahallin kadısına giderek onun vasıtasıyla Divan’a arza gönderebilirlerdi (İnalçık, 1988:34). Bunun yanı sıra, halkın doğrudan Divan’a başvurması da mümkündür ya da özellikle şikâyetçinin sayıca çok olduğu durumlarda dava mahalli mahkemede görülmeyip Divan’a havale edilebilirdi (Gümrükçüoğlu, 2012:179).

Arz-ı hal yazımında belirli kurallar bulunmaktadır ve özel usullerle yazılırlar. Arz-ı hallerin girişinde ve bitirilirken sunulduğu makama ve derecesine göre kalıplaşmış bazı özel ifadeler yer verilir, kişilerin kendilerini tanıtmalarının belirli bir ifade şekli vardır ve özel kâğıtlar kullanılırdı (Batislam, 2008:209-210). Şikâyet eğer bir kaza halkı tarafından iletiliyor ise “mahzar gönderüp” veya “arz-ı mahzar” şeklinde ifadelendirilmiştir. Bunun dışında halktan birinin şikâyetinde bulunması durumunda başvurulara “arzuhal edüp” veya “gelüp” şeklinde kaleme alındığı görülmektedir (Gümrükçüoğlu, 2012:180). Ayrıca şikâyet edenlerin iddialarını kuvvetlendirmek için müftüden fetva alıp bunu arz-ı hallerine ekledikleri de görülmektedir (İnalçık, 1988:36).

Osmanlı döneminde şikâyetlerin arz-ı hal ile sunulması yaygın şekilde kullanılmıştır. Defterlerdeki kayıtlarda şikâyetinde bulunanlara bakıldığında şikâyet hakkının herkese eşit kılındığı anlaşılmaktadır (Akgündüz, 1991:209). Padişahın başlayarak taşradaki küçük idareci ve makamlara kadar yetkili her makama arz-ı hal sunulmuştur (Batislam, 2008:210). Ancak halka göre şikâyetini iletmenin ve adaletle kavuşmanın en etkili yolu padişaha arz-ı hal sunmaktır (İnalçık, 1988:33).

Şikâyet dilekçeleri bazen şairlerin çeşitli edebi eserlerinde de görülmektedir ki manzum arz-ı haller de bulunmaktadır; divan şairlerinin divanlarında bulunan çeşitli nazım şekilleriyle yazılmış arz-ı halleri örnek vermek mümkündür (Batislam, 2008:211). Bunlarda genellikle kendi yetenekleri de övülerek sadrazamdan ya da padişahın, para, makam, yardım istenmiştir (Batislam, 2008:212).

3.2. Şikâyetlerin Konuları

Şikâyetler bazı durumlarda halkın birbiri ile uyuşmazlıklarına ilişkin olduğu görülmektedir ancak önemli bir kısmı devlet görevlilerinin mezalimlerine karşı şikâyetleri içermektedir (İnalçık, 1988:37). Şikâyet konuları oldukça çeşitlidir: ağaçlarındaki cevizleri yeniçeriler tarafından çalınan yetimler (82 Numaralı Mühimme Defteri, 2000:78); Kerkük’te köylerinde ırmakları kurduğu için susuz kalan köylüler (82 Numaralı Mühimme

Defteri, 2000:80-81); Şam'da nehir üzerinde değirmeni olup aralarında anlaşmazlık çıkanlar (82 Numaralı Mühimme Defteri, 2000:89-90); Rumeli'de sınır uyuşmazlığı yaşayan köylüler (85 Numaralı Mühimme Defteri, 2002:317), padişahın adaletine güvenip konuyu kendisine ilemiş ve haklarını almayı ummuşlardır.

Yapılan incelemelerde şikâyet edilenler açısından en çok şikâyete konu olanların ehl-i örf oldukları tespit edilmiştir. Bunlardan en çok sancakbeyleri şikâyet edilmiş ikinci olarak da beylerbeyi şikâyet edilmiştir (Gümrükçüoğlu, 2012:187). En fazla şikâyet eden grup da yine ehl-i örf olmuştur ve en çok yine kamu görevlileri şikâyet edilmiştir (Gümrükçüoğlu, 2012:189). Şikâyet edilen olarak halka baktığımızda Müslüman halk daha çok şikâyet edilmiş, gayri Müslimler ise çok daha düşük oranda şikâyet edilme oranına sahiptir (Gümrükçüoğlu, 2012:188). Ehl-i şer'den en çok şikâyet edilen kadılar olmuştur. En çok şikâyet edilen konular; şikâyet edilenlerin kamu görevlileri olmasından kaynaklı görevi kötüye kullanma olmuştur (Gümrükçüoğlu, 2012:189-190).

Halk devlet görevlilerinin kanuna, nizama hakkaniyete aykırı uygulamalarını padişaha doğrudan iletebilme imkânına sahiptir. Osmanlı'da özellikle idarecilerin haksız topladıkları vergiler sık görülen bir hukuksuzluk türüdür. Öyle ki; halktan bu konuda çok sayıda mahzarlar gelmiş ve padişahlar haksız uygulamaları adâletnameler ile düzeltmeye çalışmışlardır.¹ Çeşitli kademelerden yöneticilerin halktan haksız yere para topladıkları görülür; vergi toplamakla görevli olanların kanuna aykırı uygulamalar yaptıkları (Gümrükçüoğlu, 2012:193), sancak beyleri ve mütesellimlerin sık sık devre çıkararak halktan para topladıkları² (85 Numaralı Mühimme Defteri, 2002:357), bi'dat uygulaması ile resim ve rüşvet topladıkları (İnalçık, 2012b:148-149) gibi şikâyetler bunlara örnek gösterilebilir. Özellikle uzak eyaletlerde kanuna aykırı alınan vergiler çok fazla şikâyet konusu olmaktadır (İnalçık, 2012b:147). Bununla birlikte Osmanlı'nın birçok döneminde mali açıdan merkezileşmede yaşanan sıkıntılar nedeniyle mültezimlerin devleti yolsuzluk ve zulümleriyle çok zarara uğrattıkları da görülmektedir (Nagy, 1969:51-52). Vakıf görevlilerinin de görevlerini ihmal veya suistimal ettikleri gerekçeleriyle şikâyet edildikleri görülmektedir (Gümrükçüoğlu, 2012:197; İnalçık, 1988:39).

Şikâyetlerde, halkın kadılardan da şikâyetçi oldukları görülmektedir. Kadıların verdikleri hükümlerin kanuna aykırı oldukları (İnalçık, 1988:36), "*devre çıkmak*" olarak tabir edilen halktan kanuna aykırı para ve yiyecek toplamaları, kadıların eşkıya ile birlik oldukları, miras taksiminde kanuna aykırı hisse talep ettikleri gibi şikâyetlere de rastlanmaktadır (Gümrükçüoğlu, 2012:195).

Halkın birbiri arasındaki uyuşmazlıklara ilişkin şikâyetleri de padişahın divanına iletilebilmekte, bazen kadının görevine girmekte olan davaların çözümü doğrudan merkeze başvurularak Divan-ı Hümayun'da aranmaktadır. Böylelikle, kadılara şikâyet ile ilgili harekete geçmesi emredilmektedir. Örneğin padişahın halkın çalınan mallarının bulunması ve suçluların hapsedilmesi için kadılara emir gönderdiği bir kararının göstergesidir (3 Numaralı Mühimme Defteri, 1993:8). Halkın kadılar tarafından çözümlenemeyen vakıalar ya da yerine getirilmeyen haklar için merkeze dilekçe gönderildiği durumlar söz konusu olabilirdi. Örneğin, Mısır topraklarında yaşayan Mustafa adında bir kimse, gayri Müslim komşusunun Müslüman halkın yaşadığı çevrede evini Müslümanlardan daha yüksek inşa ettiği şikâyetiyle padişaha arz-ı hal iletmıştır (Baldwin, 2012:499). Yine Mısır topraklarında yaşan Ahmad adlı bir şahıs kendisine vakfedilen ve vakıf senedine göre mülklerini yöneten babası ölünce ailesi dışından birilerinin malları yönetmesini istemeyip kadı kararını beğenmeyerek, konuyu iki defa Divan-ı Hümayun'a taşımış ve lehine karar aldırarak malları kendi yönetimine almıştır (Baldwin, 2012:512). Bu şikâyet Divan-ı Hümayun'un temyiz makamı gibi hareket etmesinin örneklerindedir.

Devlet görevlilerinin de padişaha şikâyette buldukları görülmektedir. Anadolu'da halkın huzurunu bozan kişilerle baş edemeyen yerel yöneticilerin de durumu İstanbul'a ileterek yardım talep ettikleri görülmektedir. Örneğin, Hakkâri hâkimi Zeynel Bey, İstanbul'a gönderdiği arzda Seyyid Mehmed Beyin oğulları ile Yakup Bey'in düşmanlık göstererek huzursuzluk yarattıklarına dair şikâyetlerde bulunmaktadır (Tekin, 2007:123). Bu talep üzerine İstanbul'dan Van Beylerbeyine yazı yazılmış ve "*arz olunduğu üzre olub fitne ve fesâda mübâşir olub, senun malûmun olanları eger müşârunileyhin arz ittüklerüdüir, eger gayridur cezâ ve sezâlarun virüb ammâ bu bahâne ile kendi hallerinde olanlara tecâvüz olunmaya, gafllet ile fitne vü fesâda bâis olur hayfindan ihtiyât eylesun*" denilerek Van Beylerbeyinden Seyyid Mehmed ve Yakup Bey'in oğulları ve hatta huzursuzluk çıkaran her kim olursa derhal haklarından gelinmesi istenmiştir (Tekin, 2007:123).

1 Detaylı bilgi için bkz: İnalçık, 2012b:175-199.

2 "*Alâiye sancakbeyi müselliminin subaşı olan kimsenin, yasak olmasına rağmen her üç ayda bir, beraberinde birçok atlı olduğu halde köylere devre çıkararak ahaliden haksız yere para ve mal topladığı yolunda reâya tarafından şikâyette bulunulduğundan, gerekli duyuru ve uyarılar yapılarak, mirimiran ve mirliva mütesellimleri, subaşılari, voyvodaları vs. adamlarının devre çıkmalarının önlenmesi; bu uyarılara kulak asmayıp aynı şekilde hareket etmeye devam edenlerin Südde-i Saâdet'e arz edilmesi*" (T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2002:357).

Örneğin İçel Beyi Mehmed Bey bazı vatandaşların ve sipahilerin kadın kaçırıp yanlarına aldıkları ve zulmettikleri, kadı tarafından uyarılmalarına rağmen dinlemediklerini padişaha iletmış, padişah suçluların derhal yakalanmasını emretmiş ve yargılamaların yapıpı hakların iade edilmesini, teftişte ise taraf tutulmayıp haksızlık yapılmayarak karar alınmasını emretmiştir (3 Numaralı Mühimme Defteri, 1993:378).³

Halkın devlet yöneticilerinden uğradıkları zulüm ve haksızlıklara karşı doğrudan padişaha ulaşabilmesinin adil yönetim anlayışının kullanılması ve tebaanın her kesiminin adaletle ulaşmasında önemli bir gelenektir. Ancak bazı durumlarda bu hakkın kötüye kullanıldığı ve iftiralara da konu olduğu görülmektedir. Örneğin; dönemin Sivas valisi olan Halil Rıfat Paşa hakkında etraflı bir şekilde yazılan ve şikâyetle bulunanın doğrudan padişaha durumu bildirildiği bir şikâyetnamede, valinin özel hayatındaki gayri meşru ilişkilerinden, rüşvet almak ve adam kayırmaya ve halka kötü muamelede bulunmaya kadar işlediğini iddia ettiği suçları; konuyu araştırması için merkezden gönderilen görevli tarafından incelenmiş, padişaha ayrıntılı olarak sunulan raporda da şikâyet konusunda suçlu bulunmadığı kaydedilmiştir (Mercan, 2007:344).

4. ŞİKÂyetLER ÜZERİNE VERİLEN KARARLAR VE UYGULAMALAR

Şikâyetlerin konularının çok çeşitli olduğundan yukarıda bahsedilmiştir. Padişahın yasama, yürütme ve yargı erklerinin tamamını kullanmaya muktedir olması, halkın şikâyetlerinde de her konuda başvurular yapılmasına sebep olmuştur. Padişah özellikle uzak eyaletlerden gelen arz-ı haller vasıtası ile halkın yakınmalarına sebep olan düzensizliklerden, zulmeden idarecilerden haberdar olmuş ve tebaasının hak ve nizam içerisinde yönetilmesini denetlemiştir. Sunulan dilekçeler neticesinde, düzensizlikleri, haksız uygulamaları sonlandırmak için araştırmacılar göndererek durumu tahkik ettirmiş, yargı makamı gibi hareket etmiş, hüküm tesis etmiş, bazen de yöneticilerin haksız uygulamalarına son vermek, hak sahiplerine haklarını teslim etmek üzere adâletnâmeler düzenlemiştir.

Özellikle Klasik dönem olarak ifade edilen yüzyıllarda, arz-ı hallerde belirli ifade ve yazım usulleri kullanılmakla birlikte, bunların bir şekil incelemesine tabi tutulmadığını ya da şeklen uygun görülmeyle reddedilmelerine rastlanmadığını söyleyebiliriz (Aykanat, 2020:206).

Kadı mahkemelerinde görülüp karar bağlanması gereken konularda da Divan-ı Hümayun'a arz-ı hal sunulduğu görülmektedir. Bu durumda bazen halk doğrudan Divan-ı Hümayun'a başvurmaktadır. Böyle durumlarda bazı, dilekçeler “*şer’le hakkından gelinmek*” veya “*mucebince şer’le görülmek*” gibi ifadeler emriyle yerel mahkemelere gönderilmektedir (Aykanat, 2020:209; Gümrükçüoğlu, 2012:198). Halktan kimseler, kadılar tarafından haksızlığın giderilmesi hususunda soruşturma ve kovuşturma yapılmaması halinde, konuyu detaylı bir şekilde anlatarak padişahın divanına başvurmakta, padişah bu durumda suçluların yakalanması ve cezalarının verilmesini yereldeki yetkililere emretmekte ve haksızlığa karışan devlet görevlilerinin de tahkik edilmesi ve haklarında verilecek cezaları ve işledikleri suçları bizza kendisine arz etmelerini de buyurmaktadır (5 Numaralı Mühimme Defteri, 1994:33). Bazı durumlarda yerel mahkemelerde dava görülüp suçları kesinleşen kimselerin cezalarının infaz edilmemesi durumunda vakıa Divan’a havale edilirdi (Gümrükçüoğlu, 2012:200). Bununla birlikte bazı olayların padişah tarafından önemli bulunması halinde Divan-ı Hümayun’da görüşülme kararı alınır, suçluların yakalanıp “*Divan-ı Hümayun’da görülmek üzere Âsitâne-i Saadet’e gönderilmesi*” emredilirdi (82 Numaralı Mühimme Defteri, 2000:112)⁴. Merkezi idare Divan’a sunulmuş bir şikâyeti çözüme kavuşturana kadar takip etmekteydi (Gümrükçüoğlu, 2012:199).

Divan-ı Hümayun’da doğrudan incelenmesine karar verilen hususlar ile ilgili yargılama makamı gibi hareket edilerek, hüküm tesis edildiğini görürüz. Özellikle halkın zulme uğradıkları ve devlet görevlilerinin usulsüzlük yaptıkları şikâyetleri Osmanlı’da mutlaka değerlendirilirdi. Halkın adaletin yerini bulacağı düşüncesiyle üst düzey devlet görevlilerini bile şikâyet etmekten kaçınmadıkları söylenmektedir (İnalçık, 1988:38). Yöneticiler ile ilgili değerlendirmeye alınan şikâyetler neticesinde tahkikatlar yapılabilirdi. Padişahlar kendi idaresi

3 “*ashâb-ı hukuka Şer’ile hakların alıvirdükden sonra mezkûrları habs idüp vâkı’ olan mâddeleri aynı ile defter idüp yazup arz eylesin. Ammâ hîn-i teftîşde hakk-ı sariha tâbî’ olup hiç bir cânibe meyl ü muhâbâ itmeyüp tezvîrden ve telbîsden ve şuhûd-ı zûrdan hazer idüp kazıyyede medhali olmayanları dahl itdürmeyesin*” (T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1993:378).

4 “*Akhisar kadısı tarafından astırılan Devenci Hasan adlı şakînin oğlu Veli’nin, Tekeli Mehmet Paşa adamlarından Kara Süleyman adlı şakînin yanına varıp isimleri yazılı şakîler ve yanına topladığı kırk-elli civarında eşkıya ile Ramazan bayramı arefesinde Akhisar kadısının mahkemesini ve müftünün evini basıp mal ve eşyalarını yağmaladığı, mahkemede bulunanları hapsediği ve bayram namazını dahi kıldırmadığı şikâyet olunduğundan, Kara Süleyman’ın her nerede bulunursa yakalanıp davası Divan-ı Hümayun’da görülmek üzere Âsitâne-i Saadet’e gönderilmesi*” (T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2000:112).

altındaki yöneticilerin halka zulüm ve haksızlık etmelerinin önlenmesini çok önemsediklerinden, taşraya bu amaçla gizli teftişçiler gönderilir ve raporlar hazırlanırdı (İnalçık, 2012a:139).

Devlet görevlileri hakkında en çok gelen şikâyetlerden rüşvet, Osmanlı'da çok ciddi bir suçtu ve görevden almadan katle kadar cezaları bulunmaktaydı (Daşcıoğlu, 2005:121). Bununla birlikte, görevini kötüye kullanan ve halka zulmeden bazı kamu görevlileri hakkında da sürgün cezaları verilmekte, görevinden atılmakta, unvanları geri alınarak maaşı kesilmekteydi (Köksal, 2006:288-290).⁵ Bu suçları işledikleri tespit edilen kamu görevlileri devleti veya halkı uğrattıkları zararları ödedikten sonra sürgüne gönderilmekte ve cezaları affedilse de bir daha kamu görevinde çalıştırılmamaktaydılar (Daşcıoğlu, 2005:123-124). Sürgün cezası devletin nizamını ve halkın huzurunu asayişe zarar vermek suretiyle bozanlara da uygulanmaktaydı (Köksal, 2006:289).

Divanda çözümlenen şikâyetler neticesinde verilen hüküm mahallin ilgisine bildirilir ve gereğinin yapılması emredilirdi. Bu bazen şikâyete konu edilen kişi hakkında gereğinin yapılması şeklinde olurken bazen de suçlu bulunan kişiye hangi cezanın uygulanacağı belirtilirdi (3 Numaralı Mühimme Defteri, 1993:336).⁶

İdareci ve kadılar hakkındaki şikâyetler de doğrudan Divan'a havale edilirdi (Mumcu, 1971:141). Eğer halk doğrudan padişaha şikâyet yoluyla yerelde yaşadıkları sıkıntılardan bahseder ya da bir devlet görevlisini şikâyet ederse, padişahın durumu beylerbeyine iletip düzenin sağlanması için gereğinin yapılmasını emrettiği görülmektedir. Özellikle uzak eyaletlerden gelen şikâyetlerde halkın merkeze olan bağlılığı tehlikeye düşmesin diye temkinli hareket edildiği görülmektedir. Örneğin bir hükümdede padişah Halep beylerbeyine halkın şikâyetçi olduğu bir şahıs hakkında hesap sormaktadır. Halkın şikâyetlerini dikkate alan padişah, halkın tarımı bırakacak kadar bıktığından, haksız cerime toplayıp halkı bezdiren bu şahıstan hesabın neden sorulmadığının izahını ve gereğinin yapılmasını istemiştir (3 Numaralı Mühimme Defteri, 1993:278).

Halkın ve daha alt rütbeli idarecilerin eylemlerinden kaynaklanan şikâyetlerle ilgili padişahın doğrudan yetkili beylerbeyine durumu tahkik etmesi için emir gönderdiği gözlemlenmektedir (3 Numaralı Mühimme Defteri, 1993:409-410).⁷ Bununla birlikte yerel yöneticiye ve kadıya da şikâyetlerin giderilmesi için padişahın doğrudan emir verdiği de görülmektedir. Akkirman kadısına ve beyine; Boğdan Voyvodası'nın Bender Kalesi civarından gelerek hırsızlık yapan kimseler hakkındaki şikâyeti için (3 Numaralı Mühimme Defteri, 1993:412), Tikveş kadısının tutukluymken kaçan eşkiyalar hakkında padişaha sunduğu şikâyeti üzerine Selanik Beyine ve kadısına (3 Numaralı Mühimme Defteri, 1993:412) suçluların yakalanıp yargılanması ve cezalandırılmaları için gönderilen emirler buna örnektir.

Bazı durumlarda devlet görevlilerinin de birbirleri hakkında şikâyet dilekçeleri düzenledikleri görülür. Kadıların da usulsüz uygulamalar nedeniyle beylerbeyi, sancakbeyi gibi ehl-i örfü şikâyet ettikleri ve yapılan şikâyetler sonucu idarecilerin cezalandırıldığı, mallarının müsadere edildiği veya azledildiği örneklerine rastlanmaktadır (Akyılmaz, 2008:399-403). Aynı konuda birden fazla başvuru ile iletilen arz-ı haller ve özellikle topluca verilen şikâyetler olan arz-ı mahzarlar neticesinde padişah hukuksuzlukların halktan pek çok kimseyi rahatsız ettiğini, kargaşalara yol açtığını tespit ederse hükümden daha geniş kapsamlı içerikte bir yöredeki belirli bir halka ve yöneticilere yönelik adâletnâmeler yürürlüğe sokarak düzensizliği tecavüzleri gidermeye çalışmıştır.

Adâletnâmeler, çok sık görülen halk şikâyetlerinin giderilmesi için devlet yetkililerine emirler veren, genel düzenleyici nitelikte padişah hükümleridir (İnalçık, 2012b:201-202). Belirli bazı haksızlıkların bir bölgede, yaygın bir hal alması ile halkta oluşan huzursuzlukların giderilmesini amaçlayan adâletnâmeler; devlet yöneticilerinin halka karşı hak ve adalete aykırı uygulamalarını hükümdarın kesin hükmüyle sonlandırma amacıyla çıkarılır (İnalçık, 2012b:141,200-203). Kanunun ve şeriat hükümlerinin varlığına rağmen bu

5 "1789 (1203) yılında Elaziğ (Harbrut) kazası halkı Ergani ve Keban Madenleri Emîni Yusuf Efendi'nin kendilerine ait 530 kese yi aşkın akçelerini zorla alıp etrafında topladığı eşkiya yardımıyla kendilerini tehdit edip yem ve yiyeceklerini talan ettirip zulmettiği yolunda şikâyete bulunarak sürülmesini istemişlerdi" (Köksal, 2006:288-290).

6 "Mezkûrları küreğe koşup istihdâm eylesin ve küreğe koştuğun yazup bildüresin" (T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1993:336).

7 Van beylerbeyine, Girdegân sancağı Beyi Halil'in zulüm ve halka Cuma namazı kıldırmadığı şikâyetinin tahkikine dair: "Sancağı Begi Halil zîde kadruhû'nun re'âyâya fevka'l-had zulm ü te'addîsi olup ve ülkesinde cum'a namâzı kılduramaz ve kendüsi dahî kılmaz diyü istimâ' olmağın, vardukda bu husûsa mukayyed olup göresin; fi'l-vâkı' müşârün-ileyhün re'âyâya zulm ü te'addîsi var mudur ve cum'a kılmaz ve kılduramaz didükleri dahî vâkı' midür? Sihhati [ve] vukû'î üzre yazup Südde-i sa'âdet'üme bildüresin" (T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1993:409). "Dulkâdirli beglerbegisine hüküm ki: Hâliyâ Dulkâdirli sipâhîlerinden İvâz nâm sipâhî, Südde-i sa'âdet'üme arz-ı hâl sunup: "Vilâyet kâtibi olan Mahmûd dâme izzuhû, timarumı ziyâdeye yazmışdur" diyü şekvâ eylemeğın, hakikati ma'lûm olmak için sunulan ruk'anun aynı ile sûreti ihrâc olunup sana gönderildi" (T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1993:410).

hükümleri uygulamayan ehl-i örfe hem bu hükümler hatırlatılır ve yapılması gerekenler bildirilir hem de uymayanların cezalarına hükmedilir (Akgündüz, 1991:99). Reayanın en çok muzdarip oldukları konular çoğunlukla yerel yöneticilerin topladıkları vergiler ile ilgilidir (İnalçık, 2012b:147). Özellikle bi'dat olarak toplanan çeşitli vergi ve resimler kanunnamelere de konu olmuştur; "*Şer'e, örfe, emr-i pâdişâhiye, kânun-i kadime ve deftere aykırı olan*" uygulamalar bi'dat olarak adlandırılmaktadır (İnalçık, 2012b:150). Çeşitli kademelerden idarecilerin Kanûn-i Osmaniye uymayan, halka zulmeden uygulamalarını siyaset dâhil yaptırımlarla cezalandıran, kadılara, beylerbeyi ve sancak beylerine bu uygulamalara engel olunmasını ve yapılması gerekenleri emreden, hak sahiplerinin haklarını teyit eden adâletnâmeler yayınlanmıştır (İnalçık, 2012b:162,200-201).

5. SONUÇ

Osmanlı Devleti'nde adalet anlayışının felsefi temelleri, dönemin düşünürleri tarafından şekillendirilirken, padişahın adaletli bir yönetim sergilemesinin gerekliliği ve bunun unsurları vurgulanmıştır. Adil bir yönetim sürmeyi amaçlayan hükümdar, reayanın durumunu yakından incelemeli, her türlü zulüm ve haksızlığa engel olmalıydı. Bu, Osmanlı Devleti'nin adalet ve hukuk anlayışının temel taşlarından biriydi.

Osmanlı Devleti'nde halkın şikâyet, yakınma ve taleplerini içeren dilekçelerin dinlenilmesinin, padişahların yönetimde adalet anlayışının tesisinde önemli bir yere sahip olduğu şüphesizdir. Dilekçelerin, halkın her kesiminden gayrimüslim-müslüman, kadın-erkek farkı gözetilmeksizin, devletin en üst karar organı olan padişahın divanına kadar götürülebilmesi, hükümdarların tebaanın eşit ve hakkaniyetle yönetilmesini önemsedğini ve merkezden uzak topraklarda bile gözetimini eksiltmemeye çalıştığını göstermektedir.

Halkın adalet arayışında, zulüm ve haksızlıkların padişaha iletilmesi büyük bir öneme sahipti ve hakkın alınmasında en etkili yöntemdi. Padişah, Osmanlı Devleti'nde adaletin en yüksek temsilcisi olarak görüldü. Adaletin sağlanmasında padişahın yegâne güç olarak kabul edilmesi, onun "*adaletin ajanı*" olarak tanımlanmasına yol açmıştır. Osmanlı Devleti'nin adalet anlayışı, padişahın adaletli yönetimini sağlamak ve halkın şikâyetlerini dinlemek amacıyla oluşturulan kurumlarla desteklenmiştir.

Osmanlı Devleti'nin adalet ve hukuk anlayışı, önceki Türk ve İslam devletleri geleneğinden devşirilen pek çok kurum ve anlayış üzerine inşa edilmiştir. Bu anlayışın pratiğe döküldüğü bir kurum olan Divan-ı Hümayun, Osmanlı'nın kuruluş ve yükseliş dönemlerinde etkin bir şekilde çalışmıştır. Divan-ı Hümayun'un özellikle Osmanlı'nın Klasik döneminde aldığı kararlar, Divan'ın birincil görevinin halkın talep ve şikâyetlerini dinlemek olduğunu göstermektedir. Divan-ı Hümayun'un yapısı ve işleyişi, özellikle Fatih Sultan Mehmet döneminde klasik yapısına kavuşmuş ve Kanuni Sultan Süleyman döneminde gelişmeye devam etmiştir. Ancak, bu padişahları izleyen dönemlerde, padişahlar Divan toplantılarından çekilmeye başlamış ve Divan-ı Hümayun'un önemi azalmıştır. Böylelikle vezir-i azamların kendi konaklarında düzenledikleri divan toplantıları önem kazanmıştır. Divan-ı Hümayun'un yanı sıra, vezir-i azam ve üst düzey devlet görevlilerinin de görevleri kapsamına giren konuların görüşüldüğü diğer divanlar da bulunmaktadır. Bu kapsamda, İkinci Divanları ve eyalet divanları da halkın şikâyetlerini dinleme açısından önemli roller üstlenmiştir. Tüm bu uygulamalar, devlete dair meselelerde divan/şûra usulünü etkin bir yöntem olarak gören Türk ve İslam devletlerince benimsenen yapıların Osmanlı'da da benimsendiğinin göstergesidir.

Divan-ı Hümayun kararlarının kayda geçildiği Mühimme Defterleri, halkın arz-ı haller/mahzarlar ile ilettiği konular ilişkin hükümleri de içermekteydi. Daha sonrasında, ilerleyen dönemlerde sadece şikâyetlere ilişkin hükümleri içermeye başlayan ve Şikâyet ve Ahkâm Defterleri olarak adlandırılan defterler halkın dönemler içerisinde şikâyet ve taleplerinin incelenebilmesinde önemli kaynaklar olarak karşımıza çıkar. Bu sicillerde şikâyet edilen hususların içeriği incelendiğinde, dönemin idari, askeri, toprak ve ekonomik yapısı hakkında vakıa tespitlerinin yapılması olanağı elde edilmektedir.

Şikâyetlerin daha çok yönetici sınıfı hedef alması, bir taraftan halkın memnun olmadığı ve kendisine zulmeden yöneticileri devletin en üst mercilerine iletebildiğini gösterirken, diğer taraftan Osmanlı'nın içinde bulunduğu idari yapıdaki aksaklıkları ve yozlaşan uygulamaları da gözler önüne sermektedir. Bununla birlikte, halkın kendi arasında çıkan uyuşmazlıklarda da padişahın divanına dilekçe yollaması hem imparatorluğun başındaki en önemli kişiye doğrudan ulaşabilmeleri hem de Osmanlı'da adalet sisteminin ne kadar geliştiğinin göstergesidir.

İncelenen şikâyetlerde devlet görevlilerinin haksız uygulamalarının çokça görülmesi, bir açıdan halkın korkusuzca şikâyetlerini üst makamlara iletebildiğinin göstergesi olmakla birlikte, öte yandan Osmanlı'nın içinde bulunduğu idari yapıdaki aksaklıkları ve yozlaşan uygulamaları da gözler önüne sermektedir. Gerek şikâyetlerde, gerekse padişahların çıkardıkları adâletnâmelerde en çok karşılaşılan konu usulsüz vergi

toplanması ve rüşvettir. Bu konuları içeren şikâyetnamelerin, özellikle kuruluş ve yükseliş dönemlerinde dikkatle incelenmeye çalışıldığı, yerinde tahkikatlar yapılması için soruşturmacılar görevlendirildiği ve suçlular hakkında en ağır cezalara hükmedildiği anlaşılmaktadır.

Klasik dönem Osmanlı'da şikâyetlerin dinlenilmesi usullerinde, mutad bir uygulamanın varlığından bahsetmek mümkün olmayacaktır. Belirli ve sabit bir uygulamanın geliştirilememesindeki temel sebepler; şikâyet konularının çeşitliliği, tüm devlet erklerinin tek bir makamda toplanması böylelikle yargısal, idari ve düzenleyici nitelikte kararların duruma ve vakiya göre verilmesi, Divan-ı Hümayun'un yapısı ve işleyişinde tarihsel süreç içerisinde değişiklikler yaşanması ve genel geçer bir hukuki düzenlemede şikâyete ilişkin usuli konuları içeren düzenlemelerin yapılmamış olması şeklinde sıralanabilir. Belirli bir yapı ve dönem çerçevesinde incelemeye çalıştığımız ve padişahın divanını odak aldığımız bu çalışmada da bahsi geçen sebepler genel geçer bir uygulamadan bahsedebilmemize engel olmuştur.

Arz-ı hallerin toplanması ve Divan huzurunda değerlendirilmesinde Osmanlı Devleti'nin Klasik dönemi sonraki tarihlerle karşılaştırıldığında başarılı işlediğini söyleyebiliriz. Ancak özellikle toprakların genişlemesi, nüfusun artması ve Divan-ı Hümayuna padişahların başkanlık etmeyi bırakmaları ile bu kurumun işlevsizleştiği söylenebilir.

YAZAR BEYANI / AUTHORS DECLARATION:

Bu makale Araştırma ve Yayın Etiğine uygundur. Beyan edilecek herhangi bir çıkar çatışması yoktur. Araştırmanın ortaya konulmasında herhangi bir mali destek alınmamıştır. Yazar(lar), dergiye imzalı "Telif Devir Formu" belgesi göndermişlerdir. Mevcut çalışma için mevzuat gereği etik izni alınmaya ihtiyaç yoktur. Bu konuda yazarlar tarafından dergiye "Etik İznine Gerek Olmadığına Dair Beyan Formu" gönderilmiştir. Yazar, çalışmanın tüm bölümlerine ve aşamalarına tek başına katkıda bulunmuştur. / **This paper complies with Research and Publication Ethics, has no conflict of interest to declare, and has received no financial support. The author sent a signed "Copyright Transfer Form" to the journal. There is no need to obtain ethical permission for the current study as per the legislation. The "Declaration Form Regarding No Ethics Permission Required" was sent to the journal by the author on this subject. The author contributed to all sections and stages of the study alone.**

KAYNAKÇA

- AHISHALI, Recep (2000), "Osmanlı İdari Teşkilatı, Divan-ı Hümayun Teşkilatı", **Yeni Türkiye Dergisi**, S.31, ss.383-392.
- AKGÜNDÜZ, Ahmet (1986), **Mukayeseli İslâm ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı**, Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Diyarbakır.
- AKGÜNDÜZ, Ahmet (1991), **Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri - I. Kitap: Osmanlı Hukukuna Giriş ve Fâtih Devri Kanunnâmeleri**, FEY Vakfı Yayınları, İstanbul.
- AKYILDIZ, Ali (2012), **Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme**, İletişim Yayınları, İstanbul, 4. Baskı.
- AKYILMAZ, Sevgi Gül (2008), "Osmanlı Devleti'nde Yönetici Sınıf Açısından Müsadere Uygulaması", **Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, S.12(1), ss.389-420.
- AYKANAT, Mehmet (2020), **Osmanlı Hukukunda Dilekçe Hakkı**, Adalet Yayınevi, Ankara.
- BALDWIN, E. James (2012), "Petitioning the Sultan in Ottoman Egypt", **Bulletin of the School of Oriental and African Studies**, S.75(3), ss.499-524.
- BALTA, Tahsin Bekir (1970), **İdare Hukukuna Giriş I**, TODAİE Yayınları, Ankara.
- BATİSLAM, H. Dilek (2008), "Divanlardaki Manzum 'Arz-ı Hâller'", **Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, S.3(1), ss.209-218.
- CİN, Halil ve AKGÜNDÜZ, Ahmet (2017), **Türk Hukuk Tarihi**, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul.
- CİN, Halil ve AKYILMAZ, Gül (2014), **Türk Hukuk Tarihi**, Sayram Yayınları, Konya.

- DAŞCIOĞLU, Kemal (2005), “*Osmanlı Döneminde Rüşvet ve Sahtekârlık Suçları ve Bunlara Verilen Cezalar Üzerine Bazı Belgeler*”, **Sayıştay Dergisi**, S.59, ss.119-124.
- DEMİR, Abdullah (2011), **Türk Hukuk Tarihi**, Hazine Yayınları, İstanbul.
- DİNLER, Veysel (2022), “*Osmanlı Devleti'nin Klasik Dönem İdari Yapısı ve İşleyişi*”, **Telakki Sosyal Bilimler Dergisi**, S.1(1), ss.11-44.
- DURHAN, İbrahim (2000), “*Divan-ı Hümayun'un Yargı Yetkisi*”, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, S.4(1-2), ss.59-78.
- EKİNCİ, Ekrem Buğra (2001), **Ateş İstidası İslâm - Osmanlı Hukukunda Mahkeme Kararlarının Kontrolü**, Filiz Kitabevi, Ankara.
- EL-GAZZALİ, Ali B. Muhammed (2016), **İslam Hukuku Hükümdarları İçin Siyaset Rehberi: Tahrirü's-Süluk Fi Tedbiri'l-Müluk** (Çev. Özgür Kavak), Klasik Yayınları, İstanbul.
- EMECEN, Feridun (2005), “*Osmanlı Divanının Ana Defter Serileri: Ahkâm-ı Mirî, Ahkâm-ı Mühimme ve Ahkâm-ı Şikâyet*”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, S.3(5), ss.107-139.
- GENCER, Bedri (2012), “*Son Osmanlı Düşüncesinde Adalet*”, **Adalet Kitabı** (Ed. Halil İnalçık, Bülent Arı, Selim Aslantaş), Kadim Yayınları, Ankara, ss.229-253.
- GÖDE, Kemal (1988), “*Dünden Bugüne Türkler'de Meclis Hayatı*”, **Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, S.3, ss.51-62.
- GÜMRÜKÇÜOĞLU, Saliha (2012), “*Şikâyet Defterlerine Göre Osmanlı Teb'asının Şikâyetleri*”, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, S.61(1), ss.175-206.
- GÜNAY, Ramazan (2013), “*Osmanlı Arşiv Kaynakları İçerisinde Ahkâm Defterleri: Gelişim Seyri, Muhtevası ve Önemi*”, **Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S.17(9), ss.9-29.
- İNALCIK, Halil (1988), “*Şikâyet Hakkı: Arz-ı Hal ve Arz-ı Mahzarlar*”, **Osmanlı Araştırmaları Dergisi**, S.7-8, ss.33-54.
- İNALCIK, Halil (2003), **Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ: 1300-1600**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- İNALCIK, Halil (2012a), “*Kazasker Ruznamçe Defterine Göre Kadılık*”, **Adalet Kitabı** (Ed. Halil İnalçık, Bülent Arı, Selim Aslantaş), Kadim Yayınları, Ankara, ss.121-142.
- İNALCIK, Halil (2012b), “*Osmanlı Hukuk Sisteminde Adaletin Üstünlüğü*”, **Adalet Kitabı** (Ed. Halil İnalçık, Bülent Arı, Selim Aslantaş), Kadim Yayınları, Ankara, ss.143-206.
- İZCİ, Ferit ve KARHAN, Zeynep (2022), “*Türk Devlet Yönetimi Geleneğinde İstişare Fonksiyonu: Geçmişten Günümüze Bir Analiz*”, **Sosyal Bilimler Akademi Dergisi**, S.5(2), ss.141-163.
- KÖKSAL, Osman (2006), “*Osmanlı Hukukunda Bir Ceza Olarak Sürgün ve İki Osmanlı Sultanının Sürgünle İlgili Hattı-ı Hümayunları*”, **OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, S.19(19), ss.283-341.
- KANTEMİR, Dimitri (1979), **Osmanlı İmparatorluğunun Yükseliş ve Çöküş Tarihi** (Çev. Özdemir Çobanoğlu), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, Cilt 2.
- MERCAN, Mehmet (2007), “*II. Abdülhamid Dönemine Ait Bir Jurnal Örneği: Sivas Valisi Halil Rıfat Paşa Hakkında Bir İhbârname*”, **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S.17(2), ss.341-369.
- MUMCU, Ahmet (2007), **Divan-ı Hümayun**, Phoenix Yayınları, Ankara.
- MUMCU, Uğur (1971), “*Türk Hukukunda Memurların Yargılanması*”, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, S.28(1), ss.133-182.
- NAGY, Kaldy (1969), “*XVI. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Merkezi Yönetimin Başlıca Sorunları*”, **TAD - Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi**, S.12, ss.49-56.
- ONAR, Sıddık Sami (1966), **İdare Hukukunun Umumî Esasları**, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul, Cilt 2.
- ORTAYLI, İlber (2012), **Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi**, Cedit Neşriyat, Ankara.

- ÖZKAN, Abdullah (2009), **Osmanlı Tarihi**, Boyut Yayıncılık, İstanbul.
- ÖZÖN, M. Nihat (1988), **Osmanlıca – Türkçe Sözlük**, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 4. Baskı.
- SATIŞ, İhsan (2011), “*Sadâret'ten Başvekâlet'e Sadrazamlık*”, **Turkish Studies - International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, S.6(3), ss.1715-1728.
- T.C. BAŞBAKANLIK DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ (1993), **3 numaralı Mühimme Defteri (966-968/1558-1560)**, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara.
- T.C. BAŞBAKANLIK DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ (1994), **5 numaralı Mühimme Defteri (973 / 1565–1566)**, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara.
- T.C. BAŞBAKANLIK DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ (2000), **82 Numaralı Mühimme Defteri (1026-1027/1617-1618)**, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara.
- T.C. BAŞBAKANLIK DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ (2002), **85 Numaralı Mühimme Defteri (1040-1041(1042)/1630-1631(1632)**, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara.
- TEKİN, Zeki (2007), “*Zeynel Bey ve Oğullarının Hakkâri Hâkimliği Mücâdelesini ve İsyânları*”, **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S.10(2), ss.119-132.
- TEMELKURAN, Tefik (1975), “*Divan-ı Hümayun Mühimme Kalemi*”, **Tarih Enstitüsü Dergisi**, S.6, ss.129-177.
- UNAN, Fahri (2012), “*Osmanlı İdare Felsefesinde Adalet*”, **Adalet Kitabı** (Ed. Halil İnalçık, Bülent Arı, Selim Aslantaş), Kadim Yayınları, Ankara, ss.105-119.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı (1988), **Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- ÜÇÖK, Coşkun, MUMCU, Ahmet ve BOZKURT, Gülnihal (2014), **Türk Hukuk Tarihi**, Turhan Kitapevi, Ankara.

